

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wie leest en schrijft, die blijft

Holtmaat, H.M.T.; Bal, R.; Beer, Th. de; Hertogh, M; Kampen, P. van

Citation

Holtmaat, H. M. T. (1988). Wie leest en schrijft, die blijft. In R. Bal, T. de Beer, M. Hertogh, & P. van Kampen (Eds.), *Stellig afscheid. Liber Amicorum Nick Huls, Bert de Vroom en het Onderzoekscentrum Recht en Beleid* (pp. 57-72). Leiden: Onderzoekscentrum Recht en Beleid. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/42176>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/42176>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

STELLIG AFSCHIED

Liber Amicorum

Nick Huls, Bert de Vroom
en het Onderzoekscentrum Recht & Beleid

redactie

Roland Bal, Thea de Beer,
Marc Hertogh & Petra van Kampen

met bijdragen van

Leo Aarts	Hubert-Jan Albert
Roland Bal	Tom Barkhuysen
Thea de Beer	Klara Boonstra
Mark Bovens	Martien Brander
Ybo Buruma	Maarten Hajer
Marc Hertogh	Rikki Holtmaat
Philip de Jong	Max Rood
Carel Stolker	Helen Stout
Sasja Tempelman	Margo Trappenburg
Willem Trommel	Willem Witteveen
Gerrit-Jan Zwenne	

COLOFON

omslag	Eloy Vos ©, 1988
	titel: <i>De directeur is ongerust</i>
vormgeving	Thea de Beer
drukkerij	Frank Burghouwt, Leiden
bestellingen	tel. 071-5275200
	e-mail: T.deBeer@law.LeidenUniv.nl

© Recht & Beleid, RU Leiden, 1996

Behoudens uitzonderingen door de wet gesteld mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	
<i>Max Rood</i>	v
Afscheid van de stelligheid?	
Bij wijze van inleiding	1
<i>Roland Bal & Marc Hertogh</i>	
De politici zijn geobsedeerd door de 'maakbaarheid' van de wereld; het komt er echter vooral op aan haar te interpreteren	
<i>Willem Witteveen</i>	9
Het nadeel van slachtofferschap voor vrouwen	
<i>Sasja Tempelman</i>	27
Criminaliteit of criminaliteitsbestrijding: wat kan meer kwaad?	
<i>Hubert-Jan Albert</i>	33
Het recht op anonimiteit en pseudonimiteit	
<i>Gerrit-Jan Zwenne</i>	41
Het AIO-stelsel is een bedreiging voor de geestelijke gezondheid	
<i>Mark Bovens</i>	49
Wie leest en schrijft, die blijft	
<i>Rikki Holtmaat</i>	57
Sociaal-culturele heterogeniteit en solidariteit	
<i>Leo Aarts</i>	73

Het voordeel van de twijfel <i>Marc Hertogh</i>	79
Het laatste middagmaal <i>Willem Trommel</i>	91
Koop een huurhuis (of toch maar niet) <i>Martien Brander</i>	101
Heldenverering: Autopoiesis and the rule of law <i>Helen Stout</i>	107
Post-postmodern leadership in the academic sector <i>Klara Boonstra</i>	121
Gehandicaptentopsport is onzin <i>Margo Trappenburg</i>	125
Het einde van de ideologie <i>Philip de Jong</i>	131
Een moderne Mohammed <i>Roland Bal</i>	133
De dood van het verlangen <i>Ybo Buruma</i>	147
Bezint eer ge begint met proefschrift en kind <i>Tom Barkhuysen</i>	153
De publiek domein variaties nr 69 <i>Maarten Hajer</i>	165
De burger als knuffel <i>Carel Stolker</i>	173
Een geleerde zot is zotter dan een onwetende zot <i>Thea de Beer</i>	177

WIE LEEST EN SCHRIJFT, DIE BLIJFT

Rikki Holtmaat

Voor deze lunchbijeenkomst¹ had ik twee stellingen in gedachten: de eerste over het bericht in de *NRC* van 16 maart jl. over de vrijgelaten Amerikaanse krijgsgevangenen, die we allemaal met kapotgeslagen gezichten op de TV hebben gezien, de tweede over literatuur en wetenschap. Bij nader inzien behandel ik de eerste stelling niet, omdat die een goede illustratie vormt voor mijn tweede stelling. Die eerste stelling luidde dat er altijd meer dan een verhaal schuilt achter een zogenaamd 'feit', dus ook achter 'nieuwsfeiten'. Die stelling had ik willen illustreren met het bedoelde krantenbericht, waaruit bleek dat een van de piloten – naast dat hij gewond was door het neerstorten van het vliegtuig en door martelingen van Irakese zijde, zichzelf ook nog wat extra had toegetakeld, om zodoende 'ontoonbaar' op de TV te verschijnen. (Ontoonbaar in de dubbele betekenis: niet om aan te zien en verboden door de Geneefse Conventie!) Maar genoeg over die stelling, want zij illustreert zoals gezegd slechts mijn tweede stelling. Die luidt:

Voor het doen van wetenschappelijk onderzoek is het onmisbaar dat de wetenschapper per maand ten minste twee werken van literaire kwaliteit leest.

Ik zal deze stelling toelichten, en daarbij zal ik vrij lang aan het woord zijn. Niet met mijn eigen woorden, maar met die van een van de belangrijkste schrijvers van deze eeuw, de Italiaan Italo Calvino. Het boek van Calvino dat ik hier uitgebreid zal citeren is een boek over boeken,

en met name over 'lezen': *Als op een winternacht een reiziger.*² Aangezien in mijn opvatting het doen van wetenschappelijk onderzoek veel overeenkomst vertoont met 'lezen' (maar dan van 'werkelijkheid' in plaats van romans of verhalen) citeer ik uit dat boek enkele passages waarin Calvino ons iets vertelt over wat 'verhalen' zijn en wat 'lezen' is.

De *lezer* in dit boek ontdekt aan het begin vrij snel, dat zijn exemplaar niet volledig is. Dat brengt hem tot een ontdekking over zijn behoefte bij het lezen:

Je popelt om weer een exemplaar zonder fouten in handen te hebben van het boek waarin je begonnen bent. Je zou het liefste als een haas naar de boekwinkel gaan, als de winkels op dit uur niet dicht waren. Je moet tot morgen wachten.

Je maakt een onrustige nacht door, je slaap is een onderbroken en versperde stroom als het lezen van die roman, met dromen die je de herhaling lijken van steeds dezelfde droom. Je vecht met je dromen als met het leven dat zin noch vorm heeft, op zoek naar een tekening, een lijn die er toch moet zijn, zoals wanneer je in een boek begint en je nog niet weet in welke richting het je zal brengen. Wat je zou willen is dat een abstracte en absolute tijd en ruimte voor je opengaan waar je in kunt bewegen langs een exacte strakke baan; maar net als je denkt dat het je lukt merk je dat je stilstaat, dat je geblokkeerd bent, gedwongen met alies opnieuw te beginnen. (p. 27)

De frustratie van het niet 'uit kunnen lezen' gaat blijkbaar heel diep. Ik herkende in deze passage veel van mijn angsten en wensen: de angst dat mijn promotie-onderzoek volstrekt vast zal lopen, 'on-af' zal blijven of dat het een 'herhaling is van steeds dezelfde droom', de wens

het 'licht' te zullen zien, de abstracte en absolute wereld, waarover uitspraken zijn te doen die 'waar' zijn. Zoals de *lezer* van Calvino verknocht raakt aan het boek dat hij aan het lezen is, zo raakt menig onderzoeker verknocht aan het 'object' van onderzoek. Calvino beschrijft de band die de *lezer* met het boek heeft als volgt: het is een bevoorrechte band "...datgene wat geschreven is te kunnen beschouwen als iets afs en iets definitiefs, waar je niets meer aan kunt toevoegen of afhalen." (p. 111) Een on-af boek, een boek met een 'open' einde is dan natuurlijk onverdragelijk. En dat – zo weet iedereen die ooit een (nog) onvoltooid wetenschappelijk werk/proefschrift onder handen heeft gehad – geldt in minstens dezelfde mate voor onderzoek. Nog onverdragelijker wordt het voor de *lezer* van Calvino, wanneer de auteur maar doorgaat met verhalen te 'openen' en te 'sluiten' en door elkaar te halen en te verwisselen, et cetera. Het bewuste boek van Calvino (waarin de *lezer* als hoofdpersoon zich telkens verdubbelt met jou als lezer van de avonturen van deze *lezer* bij zijn jacht naar het boek dat on-af is) verbergt vele verhalen. Calvino laat dat een van de personages in een van de vele on-af boeken als volgt uitleggen:

Ik haal er misschien te veel verhalen in een keer bij, maar dat komt omdat ik wil dat je voelt hoe de ruimte rond het verhaal verzadigd is van andere verhalen die ik zou kunnen vertellen en die ik misschien bij een andere gelegenheid nog wel vertel of die ik wie weet al verteld heb bij een andere gelegenheid, een ruimte vol verhalen, die misschien niets anders is dan de tijd van mijn leven, waarin je je in alle richtingen kunt bewegen als in de ruimte, terwijl je steeds weer verhalen vindt die je alleen maar zou kunnen vertellen als je eerst weer andere verhalen zou vertellen, zodat je, van welk mo-

ment of welke plaats je ook uitgaat, steeds dezelfde dichte hoeveelheid vertelstof tegenkomt. (p. 104)

Hoeveel wetenschappers, zo vroeg ik me bij het lezen van deze passage af, staren zich niet blind op het verhaal over de werkelijkheid dat zijzelf vertellen en sluiten zich volledig af voor alle verhalen die verder nog 'ergens' rondzweven?

Uit deze citaten blijkt dat het lezen van literair werk ons veel zelfinzicht kan verschaffen over de aard van onze (wetenschappelijke) arbeid. In dat opzicht is het boek van Calvino natuurlijk een *must* voor iedere persoon.

Om nu terug te komen op mijn stelling. Waarom is het lezen van ten minste *twee boeken van literaire kwaliteit* per maand een *must* voor het verrichten van wetenschappelijk onderzoek? Ik moet dan iets zeggen, ben ik bang, over wat een 'literair' boek is. Een literair boek is een boek dat zich laat 'lezen', dat iets toevoegt aan onze werkelijkheidsbeleving. Het is een boek dat (in het boek van Calvino) door de *lezers* wordt gelezen en in staat is haar 'mee te voeren naar het andere'. Naast de lezer die gedurende het hele boek op jacht is naar het verhaal dat niet af is, figureert er namelijk in *Als op een winternacht...* ook een *lezers* die alleen maar leest. Zij is – in tegenstelling tot de *lezer* – niet op zoek naar het 'einde' van het verhaal, het verhaal dat 'af' is, maar zoekt in het lezen iets geheel anders. Zij zoekt *het andere geluid*. En juist dat andere, dat zou ik ter onderbouwing van mijn stelling willen betogen, datgene wat je in het lezen van literair werk kunt vinden, maakt dat het lezen van literaire boeken voor wetenschappers een ware noodzaak is:

Voor deze vrouw (...) betekent lezen zich losmaken van iedere intentie en iedere partijdigheid, om er op voorbe-

reid te zijn een stem op te vangen die zich laat horen wanneer je het het minst verwacht, een stem die ergens vandaan komt, je weet niet waar, uit een wereld die verder ligt dan het boek, dan de schrijver, de conventies van het schrijven: waar het onuitgesprokene datgene is wat de wereld nog niet over zichzelf verteld heeft en waar zij nog geen woorden voor heeft. (p. 231)

Ik zou op dit moment een beschouwing kunnen inlassen over de betekenis van het geslacht dat Calvino toedeelt aan de rusteloos op zoek zijnde *lezer*, die zich niet kan neerleggen bij het verhaal dat on-af is, die blindelings de waarheid najaagt, en de *lezers*, die ondanks alle verwickelingen in het verhaal, gewoon doorgaat met *lezen*. Ik zal die verleiding weerstaan. De analyse van het *gender-aspect* in de literaire teksten van Calvino beschouw ik als het werkteerein van mijn collega's bij vrouwenstudies/letteren.

De geciteerde tekst van Calvino bevat voor de wetenschappelijk onderzoeker een duidelijke boodschap: Als iets voor het bedrijven van wetenschap noodzakelijk is, is het 'openstaan voor *het andere geluid*'. Dat geldt in het bijzonder voor onderzoekers die zich bezighouden met de rechtswetenschap. Waar het in de rechtswetenschap namelijk voortdurend op aankomt is allerlei 'verhalen' die bestaan over 'de' werkelijkheid te 'vertalen' en met elkaar in verbinding te brengen. Waar een jurist zich bij voortdurend van bewust moet zijn is dat er 'vele werkelijkheden' zijn, minstens zoveel als verhalen over die werkelijkheid. Het citaat dat ik hiervoor gaf van de hoeveelheid verhalen die ons omringt, die ons universum, zelfs ons *leven* uitmaakt, is daarom te beschouwen als een metafoor voor de werkelijkheid van de juridische onderzoeker. Voortdurend moet z/hij kiezen welk verhaal

h/zij wil *lezen*, welke andere geluiden z/hij wil opvangen. Schrijvers, dat is de kunst die zij vertegenwoordigen, weten vaak op indirecte en subtiele wijze, werkelijkheidsopvattingen of perspectieven op werkelijkheden *aan het woord te laten* (het woord te geven, onder woorden te brengen) die in het *normale* leven helemaal zijn weggedrukt (omdat ze de verhalen van 'minderheden' zijn, of omdat ze verhalen zijn die de status quo aan het wankelen zouden kunnen brengen). Een juridisch onderzoeker die *leest* (in de zin van de *lezeres*) kan zo nu en dan iets van die verhalen opvangen en (wellicht) gebruiken.

Getallen en gedachten

Tot zover de toelichting. Beter dan in deze citaten kon ik niet uitdrukken waarom wetenschappers – en misschien wel vooral juristen – literaire werken *moeten* lezen. De discussie, zo herinner ik mij, leverde bedroevend weinig op. De aanwezige lunchgenoten bekenden wel eens wat te lezen, maar de meesten konden zich slechts met grote moeite het laatst gelezen literaire boek herinneren. Voor hen bleek lezen in elk geval bijzonder weinig of geen verband te houden met werken, in elk geval werden zij er niet door geïnspireerd tot zelfonderzoek of tot het zoeken naar nieuwe, hogere *stemmen* (zoals de lezeres in het laatste citaat het uitdrukt).

Gevraagd naar mijn eigen leesgedrag moest ik op dat moment bekennen dat ik – drukdoende met de afronding van mijn proefschrift – mijn eigen minimum van twee literaire werken per maand slechts in de vakantie maanden haalde. Voor het overige las ik in die tijden vooral detectiveromans (ter 'relaxatie' van de gespannen nekspieren en promotiezenuwen) en las ik zoveel moge-

lijk voor aan mijn kinderen. De kinderboeken koos ik overigens als het enigszins kon uit op hun 'literaire gehalte'. En ik moet zeggen dat in die categorie zeer veel moois en diepzinnigs te vinden is. Liefelingsschrijvers van mijzelf en de kinderen waren (om er maar enkele te noemen) Lewis Carroll (wie leest dat niet voor aan haar kinderen), Joke van Leeuwen (die onder meer een prachtig boek heeft geschreven dat *De Kie zegt Bie* heet), Janosch (te veel titels om op te noemen, allemaal even prachtig), Els Pelgrom (onder meer *Kleine Sofie en Lange Wapper*), Annie M.G. Schmidt (die we allemaal kunnen dromen), Arnold Lobel (met onder meer *Kikker en Pad* en *Uil* en Salmon Rushdie (*Haroen en de zee van verhalen*).

Dat ik met deze stelling nog niet zo 'gek geschoten' had en misschien zelfs wel meedreef op een *trend* (hoewel ik mijzelf natuurlijk niet graag als *trendy* en dus 'onwetenschappelijk' portretteer) bleek in de maanden na het verdedigen van deze stelling, toen ik verschillende stukken van hooggeleerde collega's tegenkwam, waarin de heren (helaas, het is niet anders) druk in de weer waren met literatuur en recht (en de relatie daartussen).³ Meedrijvend op deze 'literaire stroom'⁴ heb ik mij na het beëindigen van mijn (pseudo-)aanstelling bij Sturing en Samenleving en het inleveren van het manuscript van mijn proefschrift bij de drukker vol overgave op het lezen gestort.

Vanaf dat moment ben ik ook een 'leesdagboek' gaan bijhouden. Daarom kan ik nu gedocumenteerd aangeven wat en hoeveel ik van 1 mei 1992 tot 1 juni 1996 (in 49 maanden) heb gelezen. De volledige lijst van gelezen werken zal ik de lezer van deze bundel besparen,⁵ maar kan, door eenieder die dat wil, bij mij worden ingezien. De aantallen kan ik eenvoudig weergeven. Aan romans,

verhalenbundels en dichtbundels las ik 32.209 pagina's.⁶ Die waren te vinden in 134 boeken. Deze aantallen leveren een leesgemiddelde van 657 pagina's per maand, ofwel 2,7 boek per maand op.⁷ Ik denk – afgaande op de reacties tijdens de betreffende lunchdiscussie en wat ik van collega's in de wandelgangen en in de kantine (niet) over literatuur hoor – dat ik daarmee binnen deze onderzoeksgemeenschap van deze juridische faculteit niet bar slecht scoor. Ik zou natuurlijk graag veel meer willen lezen, maar zolang dat niet in de functie-omschrijving van een universitair docent is opgenomen kan ik het alleen doen in mijn zogenaamde 'vrije tijd'. En ook al ben je op een bepaald moment gepromoveerd en denk je dat je dan zeeën van tijd krijgt, lezen blijkt altijd weer sluitpost te zijn op de krappe tijdbegroting van het alledaagse leven.

Omdat ik zelf met dat leesgemiddelde van 2,7 boek per maand niet echt tevreden ben, geef ik ter verklaring van dat lage cijfer nog wat meer getallen over mijn leesgewoonten. Tel ik namelijk de door mij gelezen en geregistreerde detectiveromans en non-fictie mee,⁸ dan kom ik op een totaal aantal van 43.296 bladzijden in 168 boeken, en dat betekent dat mijn leesgemiddelde per maand stijgt tot 3,4 boek en 884 bladzijden per maand.⁹ Tel ik daar nog eens bij dat ik van deze twee laatste categorieën slechts ongeveer de helft de moeite waard vond om te noteren in mijn leesdagboek dan kom ik op een totaal van 202 boeken, wat het leesgemiddelde brengt op 4,1 boek per maand.

Ik moet bekennen dat, eenmaal zover zijnde dat ik mijn leesdagboek had omgezet in een keurige tabel met gegevens over auteur, aard van het werk, land van herkomst, aantal bladzijden, waardering, et cetera,¹⁰ mij de onbe-

dwingbare lust tot het statistisch analyseren van deze tabel bekwam. Welke nationaliteiten las ik het meest? Wie was eigenlijk numeriek gezien mijn favoriete schrijver? Welke schrijvers scoorden het slechtst in mijn waardering? Tal van vragen kwamen bovendrijven, en gek genoeg kon ik op grond van de lijst ineens ook veel meer vragen bedenken, dan ik ooit voor mogelijk had gehouden dat er te beantwoorden zijn over iemands leesgedrag. Zou dit de aantrekkingskracht zijn van het empirisch-sociologisch onderzoek dat veel onzer collega's in de sociale faculteit zo intens bezighoudt? Is op grond daarvan de toenadering van de sociale wetenschappers en de juristen werkzaam bij Sturing en Samenleving en/of Recht & Beleid nooit goed van de grond gekomen? Hadde de 'geestelijke leiders' van dit instituut niet de aanwezige juristen moeten dwingen tot het opstellen van ten minste een te analyseren en te interpreteren tabelletje per maand? Waarom, zo vroeg ik me af, is dit creatieve idee nooit als lunchstelling verdedigd (althans niet toen ik daar verbleef)? Alles kort en goed: 'het statisme' heeft mij drie lange avonden in de greep gehouden (en drie zeer korte nachten bezorgd). Werkelijk alles wat er – met behulp van elektronica – te berekenen viel aan mijn tabel heb ik berekend. Enkele bevindingen wil ik de lezer van dit stuk niet onthouden.¹¹

Van de 168 geregistreerde boeken had ik er op het moment van lezen 140 in eigendom (ik heb niet gecontroleerd hoeveel er zich daar nu nog van in mijn bezit zijn). Globaal betekent dat een uitbreiding van mijn boekenbezit met circa drie meter in iets meer dan vier jaar. Dit heb ik (voorlopig) opgelost door een groot deel van mijn rechten-boeken in de prullenbak te gooien (wegens veroudering) of te verhuizen naar mijn werkadres. Bij een gemiddelde prijs van f 35 per boek (aan de lage kant,

schat ik) blijk ik in deze vier jaar f 4.900 aan boeken te hebben besteed. Deze uitgaven, zo realiseerde ik mij met een schok, zijn niet aftrekbaar, omdat het volgens de fiscus geen 'beroepskosten' zijn.¹² De brede acceptatie van mijn stelling, liefst onder fiscalisten, die ik als belasting-inspecteur ergens in mijn leven weer hoop tegen te komen, is daarmee ineens ook van beduidend financieel belang: een extra aftrekpost van ruim f 1.200 per jaar is mij niet onwelkom en ik denk dat lezende collega's daar wel ongeveer gelijkluidend over denken.

Over de geografische kaart van mijn lezen kreeg ik opmerkelijke nieuwe inzichten te verwerken. Hoewel ik van mijzelf denk dat ik Nederlandse schrijvers 'slecht' (dat wil zeggen platvloers, niet tot de verbeelding sprekend) vind, lees ik ze (vooral sinds eind 1994) volop: 40 van de 134 werken in de categorie romans/poëzie/verhalen waren door Nederlanders en Vlamingen geschreven, dus dat was al goed voor zo'n 30% van mijn leesactiviteiten. Ik blijf voorts veel meer Anglo-Amerikaanse literatuur te lezen dan ik voor mogelijk had gehouden. In de betreffende periode las ik in die taal 28 werken. Daarentegen dacht ik dat ik vooral Italianen las, maar dat waren er *de facto* maar 16 en dacht ik eigenlijk weinig Franse auteurs (meer) te lezen, maar dat werd eveneens door de feiten geloochenstraft (14 stuks). Spanje, Latijns-Amerika en Israël waren goed vertegenwoordigd, maar lagen toch achter op deze koplopers. Duitstalige boeken daarentegen zijn in mijn lijst slechts met een zaklampje te vinden (drie stuks).

De meest door mij gelezen auteur is Tom Morrison (vijf), op de tweede plaats komen ex aequo met vier werken: Pirandello, O'Connor en Maalouf. De boeken die het best scoorden op mijn waarderingslijst (+++) kwamen slechts voor een deel uit deze topscorers: *Beloved* (Morrison),

Goede mensen zijn dun gezaaid en *De geweldigers nemen het-zelve met geweld* (O'Connor), *Iemand, niemand en honderd-duizend* (Pirandello), *Onze voorouders* (Calvino), *De grammatica van het gevoel* (David Grossman) en *De vier maaltijden* (Meir Shalev). Het slechts (—) scoorden vrijwel alleen Nederlandse auteurs (Palmen, Möring, De Winter, De Moor (althans haar romans) en Zwagerman). 'Goede' Nederlanders en Vlamingen daarentegen zijn er tot mijn verrassing ook: Matsier, Nolthenius, Hemmerechts, Ruebsamen, die allemaal mooi literair werk produceren.

Romans en verhalen winnen het glansrijk van poëzie: in al die tijd las ik (shame, shame) slechts een bundeltje van Ellen Warmond (ten geschenke gekregen bij mijn promotie). Verder trof ik in die categorie alleen de *Ilias* en de *Odyssee* (in de werkelijk schitterende vertaling van De Roy van Zuydewijn) aan.

In de categorie non-fictie (totaal 18) las ik vooral veel werken over psychologie (acht). In die categorie stond *Zes memo's voor het volgende millennium* van (alweer) Calvino op eenzame hoogte. Het een na beste NF-boek was *Barcelona* van Robert Hughes. De meest gelezen (althans genoteerde) detectiveschrijvers zijn Ruth Rendell/Barbera Vine (vijf), met op de tweede plaats Patricia Cornwell en PD James (elk vier). Het dikste (en tevens beste Nederlandse) boek dat ik las was *De ontdekking van de hemel*, van Mulish (901 pp).

Enkele kanttekeningen bij al deze cijfers lijken mij op hun plaats. Voorzover mijn wereldbeeld (mee)bepaald wordt door wat ik lees is het Anglo-Amerikanisme voor een jurist een niet ongevaarlijke 'context'. De jurisdisering van de samenleving is, zoals we allen weten, in met name de VS, zeer ver doorgeschoten. De neiging om alles wat een mens overkomt af te tellen op een ander en zo nodig te verwoorden in *rights* of *claims* heeft, zo vinden

wij hier in het gematigde continentale juridische wereldje, een absoluut verziekend effect op normale intermenselijke verhoudingen. Is deze juridisering van menselijke verhoudingen niet een treffende illustratie van wat Habermas de *kolonisering van de leefwereld* noemt? Is dat niet iets wat je dan in de Amerikaanse literatuur zou moeten terugvinden? Ik beken dat me daarvan tot op heden niets is opgevallen. Wat me wel is opgevallen, met name bij de twee Amerikaanse schrijfsters die ik adoreer, is dat ze heel geweldig schrijven over het *koloniseren van de geest* van de ene mens door een ander. Lees met name de roman *De geweldigers...* van O'Connor en *Beloved* van Morrison daar maar eens op na! Het gaat in die literaire werken om een *bezetten* van de ene mens door de ander, niet om het *bezitten van rights* van de ene mens ten opzichte van de ander. Is er een relatie tussen deze twee dingen en zo ja, welke dan? Is het toeval dat het twee vrouwen zijn, die zich hierin meesterlijk betonen?¹³

Mijn voorliefde voor de Italianen (m/v) schrijf ik toe aan hun stijl ('very conscised'), mijn liefde voor Shalev, Shabtai, Maalouf, Grossman, Rushdie en Michael (inderdaad: allemaal mannelijke auteurs) aan hun joods-arabische vertelkunst: de zwierigheid en de kronkeligheid van hun verhalen, die zich (doorgaans figuurlijk, maar soms letterlijk) voortslingeren over smalle weggetjes langs hoge bergruggen met grote vergezichten is voor mij onweersaanbaar. De blinde vlek die ik voor Duitse literatuur blijf te hebben kan ik zelf niet verklaren. De Duitse 'verdichting van de werkelijkheid' blijkt in het geheel niet tot mijn verbeelding te spreken. Of heb ik op de middelbare school reeds genoeg gekregen van de ondraaglijke zwaarte van het Duitse bestaan en heeft mij dat voorgoed van de kast met Duitse boeken weggejaagd?¹⁴

Dat lezen mij tot mooie dingen inspireert blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat ik onlangs de titel van een boek van een van de beste Amerikaanse schrijfsters die ik ooit heb gelezen (op Tom Morrison na) koos als titel voor een wetenschappelijk artikel: *Alle dingen die opwaarts gaan komen ergens samen*.¹⁵ Deze zin verborg voor mij een stem die mij inspireerde tot het schrijven van een reactie op een tweetal (stevige) kritieken op een eerder artikel van mijn hand. Die stem vertelde mij dat ik twee lijnen moest vasthouden in mijn dupliek, die van de noodzaak van een *discussie* los van persoonlijke voorkeuren en gevoelheden en die van de noodzaak van *theorievorming* op een voldoende hoog en abstract niveau.

Een dergelijke directe lijn van het lezen naar het (eigen) schrijven van juridisch-wetenschappelijke teksten is, dat geef ik toe, betrekkelijk zeldzaam. Wel zet het lezen mij aan tot zeer uiteenlopende bespiegelingen over 'the facts of life', welke facts voor een jurist niet goed genoeg begrepen kunnen worden alvorens z/hij ze in het keurslijf van de juridische interpretatie perst.

De juridische faculteit heeft mij (onder andere) in dienst genomen om te schrijven. Dat lezen (vooral van niet-juridische werken) dienstbaar is aan het schrijven heb ik met deze stelling willen betogen.¹⁶ Een beschouwing over het 'nut' van schrijven en het verloop van het leesdenk-schrijfproces zou daarom goed passen in het kader van dit betoog. Het aantal mij door de redactie toegemeten woorden heb ik echter al ruimschoots overschreden. Het waarom en het hoe van het schrijven zal ik daarom tot slot zeer kort illustreren met behulp van twee citaten. Het eerste is afkomstig uit een gedicht van Onno Kas-teelen, het tweede uit *Eroaring en waarheid* van Michel Foucault.

Al bij zijn leven onbekend gebleven.
 Het is en blijft een ongelijke strijd:
 De lezer glijdt in de vergetelheid
 Omdat hij nooit een letter heeft geschreven.¹⁷

Ik zou nooit de moed hebben mij aan het schrijven van een boek te zetten, waarin ik zou meedelen wat ik al heb gedacht. Ik schrijf juist omdat ik nog niet weet wat ik van een onderwerp dat mijn aandacht trekt, moet denken. Terwijl ik het schrijf verandert het boek mij; het wijzigt wat ik denk; elk nieuw werk verlegt de denklimieten die ik met mijn vorige boek had bereikt. (...) Wanneer ik schrijf, doe ik dat vooral om mezelf te veranderen en niet om meer hetzelfde te denken als voorheen.¹⁸

Zo te zien zijn de lezeres van Calvino en de schrijver/wetenschapper Foucault elkaar hier heel dicht genaderd, zo dicht dat lezen en schrijven misschien wel dezelfde ervaring van 'waarheidsvinding' zijn gaan omvatten. Eigenlijk verbaast me dat niets.

Noten

- 1 Stelling op 21 maart 1992.
- 2 In het onderstaande zal ik citeren uit de 3e druk, 1987, zoals uitgegeven door Bert Bakker, vertaling van Henny Vlot.
- 3 Ik herinner mij uit het hoofd – helaas heb ik dat niet gedocumenteerd waar en wanneer dat werd gepubliceerd – een stuk van Witteveen (die Rushdie's *Haroen en de zee van verhalen* bespreekt), een stuk van 't Hart (die in de weer is met Flauberts *Madame Bovary* en met verhalen van Pirandello), een verhaal van Leijten (waarin *Under the vulcano* van Lowry centraal staat) en een stuk van Teubner (die Marques' *Kroniek van een aangekondigde dood* analyseert),

- waarin de literatuur als bron werd opgevoerd voor kennis van de jurist over verschillende mogelijke werkelijkheden.
- 4 Wat Nederland betreft is deze stroom onlangs uitgemond in een nieuw tijdschrift: *Karakters*, waarin onder meer Witteveen (oud-Sturing en Samenleving) en Huls (Recht & Beleid) samenwerken. Geïnteresseerden kunnen zich abonneren via Recht & Beleid.
 - 5 Het achterelkaar weergeven van de titels zou een prachtig literair werk kunnen opleveren. Om literair werk is mij echter door de samenstellers van deze bundel niet gevraagd. Helaas.
 - 6 Bij niet-uitgelezen boeken heb ik ook slechts de daadwerkelijk gelezen bladzijden geteld. Van een drietal geleende boeken ontbrak in mijn 'boekhouding' een aanduiding van het aantal pagina's. Die heb ik naar eer en geweten geschat. In werkelijkheid kan het aantal gelezen bladzijden dus iets afwijken van het hier gegeven getal.
 - 7 Gemiddelde omvang per boek: ruim 240 bladzijden.
 - 8 Wat betreft NF zijn door mij alleen boeken geteld die buiten mijn vakgebied liggen. Dus alle werken van juristen en vanuit vrouwenstudies komen niet voor in mijn leesdagboek.
 - 9 Gemiddelde omvang per boek in de categorie NF en detectives: 326 bladzijden.
 - 10 In het leesdagboek noteer ik niet alleen deze gegevens, maar wijs ik aan ieder gelezen werk een korte beschouwing; dat wil zeggen ik noteer de gedachten waartoe het lezen mij aanleiding gaf. Deze gedachten laten zich niet kwantificeren. Ook overigens houd ik ze (voorlopig) nog graag voor mijzelf.
 - 11 *Books do [not only] furnish a room* (Anthony Powell), boeken geven ook een beeld van de persoon van de bezitter/lezer. Liever zou ik daarom u allen mijn boekenkast in natura tonen.
 - 12 Ik neem even aan dat ik ongeveer evenveel boeken ten geschenke heb gekregen als ik er zelf heb geschonken.
 - 13 Een andere vrouwelijke auteur die schrijft over geestelijke 'bezetenheid' is Alice Walker. Zie bijv. *De tempel van mijn gezel*.

- 14 Ik stel het hier bij nader inzien een beetje te somber voor. De laatste vier jaar (her)las ik slechts werk van Bachmann, Grass en Kafka. Na mijn middelbare schooltijd heb ik echter veel gelezen van Böll, Handke, Kafka, Wolff en Grass. Ik heb enkele keren een poging gedaan Thomas Mann te lezen, maar ben telkens niet verder gekomen dan de eerste 50 bladzijden.
- 15 Dit is een titel van Flannery O'Connor. Het artikel verschijnt in *Nemesis*, 1996, nr 4.
- 16 De argwanende lezer, die denkt dat ik door al dat lezen wel nooit meer aan schrijven toe zal komen, verwijs ik graag naar de verslagen van de facultaire wetenschapscommissie, teneinde zich van het tegendeel te vergewissen.
- 17 *NRC Handelsblad*, CS Literair, 14 juni 1996: 3.
- 18 Uitgave Stichting Te Elfder Ure, 1985: 8.